

Салқынбай А.Б.
Білімдіден шыққан сөз

Сөздің мағынасы мен мәні дискурста нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, нақтыланып, ашыла түседі. Мақалада сөздің лебізде өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енетіні, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болатыны зерттеледі. Лебізде қолданысқа түсіп, Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды. Мақалада Абай өлеңдерінің мазмұнына талдау жасалып, қолданыстағы сөз мәні анықталады. Түркі тілдерінің жалғамалылық табиғатына сай, түбір сөз өзгеріске аз ұшырағандықтан, өзге тілдермен салыстырғанда өзінің тұлғалық қалпы мен мағыналық құрылымын анағұрлым жақсы және анық сақтағаны талданып, кей сөздердің этимологиясы ғылыми тұрғыдан қарастырылады. Абай өлеңдері арқылы сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісі талданып, сөз мағынасы арқылы оның тарихы, ал сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің көрінісін тануға болатыны нақты деректермен талдауға түседі. Абай данышпанның елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналғаны жазылады.

Түйін сөздер: лебіз, қазақ болмысы, даналық, сөздің мағыналық-қызметтік ерекшелігі.

Salkynbay A.B.
Words of wisdom

In the article, it is said that the meaning of the word is specified in the discourse and is defined in part of speech and it acquires a special context color in accordance with the main semantic characteristics. The word in the speech structure expresses the main property, filled with power and according to its nature obtains social significance. In speech the Word gains semantic development, deepens the meaning and gives names to new concepts, thus the language develops. The article analyzes the content of the poetic heritage of Abai and reveals the meaning of used words. It is revealed that in accordance with the agglutinative nature of Turkish language the roots of the words rarely change, and in comparison with other languages, formal and substantive structure is preserved also the scientific etymology of some words is revealed. The semantic connection of the verses of Abai is analyzed, in which words and phrases convey the history of the word by their meanings, the identity of the poet, his inner world and his feelings are cognized through the word. It is shown that the poet's words allow us to comprehend the worldview of the people, the nation.

Key words: speech, Kazakh worldview, wisdom, semantic-functional feature of the word.

Салқынбай А.Б.
Слова мудрости

В статье говорится о том, что значение слова уточняется в дискурсе и определяется в составе речи и в соответствии с основной семантической характеристикой приобретает особую контекстную окраску. Слово в речевой структуре выражает свое главное свойство, наполняется мощью и согласно своей природе приобретает общественное значение. В речи Слово, получая семантическое развитие, углубляет смысл и дает названия новым понятиям, таким образом развивается язык. В статье анализируется содержание поэтического наследия Абая, раскрывается значение употребляемых слов. Выявлено, что в соответствии с агглютинативной природой тюркского языка корни слов редко изменяются и по сравнению с другими языками формальная и содержательная структуры сохраняются, также раскрывается научная этимология некоторых слов. Анализируются смысловые связи стихов Абая, в которых слова и словосочетания посредством значения передают историю слова, через слово познается личность поэта, его внутренний мир и его чувства. Показано, что слова поэта позволяют постичь мировоззрение народа, нации.

Ключевые слова: речь, казахское мировоззрение, мудрость, семантико-функциональная особенность слова.

БІЛІМДІДЕН ШЫҚҚАН СӨЗ

Тіл – адам баласының жалпы болмысын, ішкі табиғатын танытушы. Адам сөйлейді, сөзбен өз ойын айтады, ішкі ойын танытады. Сөз арқылы таңбаланатын лебіз шындық болмысты бейнелейді, сөзбен адам өз ойын жүйелейді, негіздейді, уәжін түсіндіреді. Кей кезде өзімен-өзі сөйлесу, өзінен-өзі күбірлеу т.б. жағдайлардың болуы – ойды жүйелеу, негіздеу қажеттілігінен туындайтын түпсаналық деңгейдегі әрекеттердің көрінісі.

Тілді адам баласының қызметінің нәтижесі ретінде тану, тілдің пайда болуы туралы діни ұстанымдармен сәйкес келмейді. Тіл қалай пайда болды, алғашқы Сөз қандай еді, тілдің дамуы қандай деген сауалдар қазірде өзекті деп айта алмаймыз. Қазіргі прагматикасы бірінші орынға шыққан, «бүгін және қазір» деген ұстаныммен өмір сүріп жатқан ХХІ ғасыр ғылымы үшін, классикалық ілімнен гөрі, тіл экологиясы туралы мәселе кеңірек қозғалуы да ықтимал. Әрине, қазіргі тіл білімі теориясы кеңінен дамыды, әралуан аспектіден жан-жақты зерттеу үрдісі пайда болды. Қазақ тілінің құрылымы мен құрылысы жан-жақты айқындалды. Қалыптасқан дәстүрлі тіл білімімен қатар жаңа когнитивтік, лингвомәдени, коммуникативтік-функционалдық бағыт дамытылуда. Ендігі ғылыми ізденістер атаудың болмысындағы таным мен атаудың мәтіндегі әр алуан қызметін саралаумен, зерделеумен байланысты.

Сөйлеудің мүмкіндігі мол, мағыналық-қызметтік ерекшелігі әлдеқайда бай болғанымен, лебіздегі сөздің мағыналық құрылымы мен қызметтік ерекшелігі туралы ғылыми әңгіме аздау. Тіл тек лебізде ғана өзінің барлық көркімен әрлене көрінеді, сөздің парқы ақ парақта немесе ауызекі сөйлеуде нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, ажарлана, ашыла түседі. Тек лебізде тіл өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енеді, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болады. Тіл лебізде ашылады, нұрланады, киесі кіреді, сезімнің жаршысына, жақсылықтың хабаршысына айналады. Лебізде қолданыста жүрген тіл нұрлана түседі, жасымайды – жасарады; солмайды – толады, қамалмайды – бояуы қанығады, дамиды, жанға жылу дарытады. Лебізде қолданысқа түсіп Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды, байи түседі.

Лебіз бен тілді қарама-қарсы қоюға болмайды, олар: бірі – құралы, бірі – қызметі болып, Патша СӨЗДІҢ мағыналық құрылымын жаңартуға, жасартуға, байытуға, дамытуға, сақтауға қызмет етеді.

Қазақ сөзінің патшасы – Өлең! Қызыл сөзге дес бермеген қазақ баласының басты қаруы да осы – Өлең!

Өлең – сөздің Патшасы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы, –

деген ұлы Абай данышпанның сөзіне мән беру парыз. Кез келген адам сөзді қиыстырып айта алмайды, ердің данасы ғана сөзді саралайды, қиыннан қиыстырады, «аталы сөз» айтады. Бұны әрбір тілші ғалым ережедей ұстанса болады. Қазақ поэзиясында сөз өзінің нәрлі өңінде, сөлінде, шырайында, нақышында, мәнерінде, иірімінде ақтарыла ағылады. Біз мұнда Абай айтқан Өлеңді, сол Өлеңді өміріне балағандарды меңзейміз. Тілдің байыған, дамыған, жетілген, нұрланған тұсын көреміз.

Өлең мәні – тереңде. Бірден түсіне алмауың мүмкін! Уақыт тауып бірнеше рет қайталап оқу керек. Өлеңнің жалпы мазмұны көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласына түсінікті. Сөздерді жеке алып қарағанда түсініксіз болып тұрғаны немесе таныс емесі жоқ, өз ана тілін білетін, ел дәстүрінен хабардар кісіге анық. Ал сөздердің бір-бірімен байланысып, лебіздегі берген мағынасы мен оның ішкі мәнін түсіну үшін ақыл-парасат айдынына шомылған жөн болады. Терең ойға құрылған өлең жолдарының әрбірінде сом ой, шоң ақыл, мол пайым-парасат жатыр.

Жүректе қайрат болмаса

Ұйықтаған ойды кім түртпек?

Ақылға сәуле қонбаса,

Хайуанша жүріп күнелтпек.

«Ұйықтаған ой». Ой ұйықтаса адамның өзге жаратылыстан айырмасы бар ма? Демек, ой ұйықтамау үшін жүректе қайрат болуы қажет екен де, қайратты басқаратын ақылға сәуле қонуы шарт екен! Ол қандай сәуле?

Данышпан Абай жүрек пен қайрат сөзін байланыстырып, жүректе қайрат болуын қажеттілікке балайды. Қайрат – күш, жігер. Қазақта «ержүрек» деген сөз бар. Ерлік, батырлық жүректе деп тұр ғой. «Ерлік –білекте емес, жүректе» деп тағы да әпсаналайды дана халық. Жүрек пен қайрат қосылып біріксе, ұлы күшке айналады, жігері шыңдалады. Жүрек – сезім. Кейде бұлар-

ды синоним деп қабылдаса да болмаққа керек. Өзін «...адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбанишылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» – деп бағалайтын (Абай бағалататын) жүректе «дүниеде ешнәрсе онсыз кәмелетке жетпейтін», білімді ерінбей-жалықпай үйрену үшін керек, «Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жигызып алатұғын» (Абай) қайрат болғанда ғана ой-сана ұйықтамайды. Бұл мінезді жасайды. «Ермінез» сөзінің уәжі осы ұғыммен сабақтас. Жүрек-сезім қайратты болып ойды қозғайды, кісі ойланады. Ойланбаған жанның несі кісі?!

«Ақылға сәуле қонбаса» дегенді талдап көрелік. «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен» дейтін ақылға сәуле қону керек деп ойды толықтыра түседі данышпан Абай.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы – кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Ия, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді түю, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүю –

адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы.

Ал Сәуле – нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр (араб.: *نور* – жарық сәуле) – 1) күн сәулесі; 2) Құдай ақиқаты мен ілімінің, шапағаты мен сипатының көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімнің «Нұр» сүресіндегі «Алла көктер мен жердің нұры...» (24) – деген аятта Нұр Алланың шексіз мейір-шапағаты ретінде жұмсалады. Адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты осы Нұрдың бастау көзі Алланы барынша дәріптеп, көркем есімдерін еске алу делінген. А. Иасауидің «Мират-улҚулуб» атты рисаласында үш түрлі Нұр қарастырылып, сопылық дүниетаным категориялары ретінде ашылған: «Біріншісі – зат нұры; екіншісі – сипат нұры; үшіншісі – хақ нұры (топырақ нұры немесе жарық дүние). Бұл жердегі зат нұры – Алла тағаланың нұры, сипат нұры – Хз. Мұхаммед Мұстафа (ғ.с.) пайғамбардың нұры, хақ нұры адамзаттың бұл дүниеде көрген нұры».

Нұр-сәуле ұғымы Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде кеңінен қолданылған. «Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат», «Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз», «Мен жомартпын жар нұрына», «Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін», т.б. көптеген өлең жолдарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла тағаланың мейірім шапағаты ретінде қабылданады, қолданылады.

Ақыл біліммен толығып, танымы кеңімесе, хайуанша жүріп те күнделікті күйбең тіршілікті пенденің текке өткізіп алуы бек мүмкін. Ақыл қайраттан асып, озық тұруы жөн, болмаса терең танымға бойлау мүмкін емес екен. Абай биігі осылай дейді:

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан,
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Бойдағы күш, жігер, қайрат ақылға бой ұрса мақұл. Қазақ дүниетанымындағы «60-қа келгеннен ақыл сұрама» деген әфсанаға Абай да қосылады, «ой шар тартқанда», бұрынғы әдет, өткен салттан ары аса алмайтыны, жаңа ойға, жаңа жолға, жаңа идеяға жол беруі қажеттілік болар деп пайымдадық. «Елу жылда ел жаңа» болса, елу жылдан соң жаңа пайым, жаңа

түсінік, жаңа дерекке, ерекше ерен көзқарас та қалыптасуы қажеттілік болар.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Адамның ішкі сезімі мен ақылы оны өзге болмыстағы жаратылыстан ерекшелейді, демек, Алла берген сезім мен ақылды сәуле-жарық-біліммен толықтырып, тереңдемесең, адамдықтың несі сән? Кісілік қайда?

Абай данышпан ақылға сәуле қондырып, білім мен ғылымға бет бұруды үндейді, соған шақырады:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек», –

деген өлең жолдары жоғарыда келтірілген Қара сөздегі оймен үндес, қарайлас шығып жатады.

Атымды адам қойған соң,
Қайтпін надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

«Адам» мен «надан» ұғымын оппозиция қалпында танытып, білімнің маңызын тағы да асқақтата түседі. «Надан» сөзінің мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былай деп ажыратқан: 1. «Топас, пайымсыз». Ол (халық) қараңғы; надан – оны билеген күш қуат, қара албасты, қара түнек күштері. *Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл қатал бір ойға ауысады* (М. Әуезов, таңд. шығ.). *Жоқ, бұл сөз жалғыз ишанның ғана сөзі емес, осы отырғандардың бәрінің сөзі. Тогышар, надан, топтың сөзі* (І. Есенберлин. Қатерлі.). 2. «Топас». Хат танымайтын қараңғы, білімсіз. *Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін, надан, пішіні де жаман, толған боқауыз бен былш-былш насыбай* (С. Торайғыров, таңд. шығ.). Қас надан. *Нағыз топас. Ғылымды білме, өтірікке сене бер... Көрсөқыр, қас надан болып қала бер, деп тұрған жоқ па?* (М. Дүйсенов, Мейман.). (Алматы, 1983жыл; 7-том, 306 бет).

Араб тілінен енген «надан» сөзінде біздіңше, екі тілдік тұлға бар: «на» – «жоқ» мағынасындағы префикс (нәмәрт, нақұрыс т.б. сияқты); қызметі –

«а», «бей» префикстерімен бірдей; «дан», «дана» – әдепкіде «дана» мағынасын таңбалаған. Яғни, әуелгі мағынасы «даналық жоқ, даналықтан ада» болуы мүмкін. Сөз соңындағы «а» дыбысы екпін түспегендіктен, элизияға ұшырап, кейін мүлде түсіп қалған. Демек, Абай қолданысындағы «надан» – ақылына сәуле түсірмеген, оқымаған, хайуанша жүріп күнелтетіндер. Оқыған адам мен оқымаған наданның арасы тым бөлек, ерекше алыс. «Адам» – ақылына сәуле түсірген, көргенді, оқыған, білім қуған, ғылым алған, Алланы сүйге ұмтылғандар болса, надан – осыған қарама-қарсы ақылына сәуле түсірмеген, ештеңе көрмеген, көрсе де көкірегіне түйе алмаған, оқымаған, білім алмаған, ғылым қумаған, Алланы сүйге ұмтылмағандар.

Қазақ дүниетанымында «көрмеген», «ештеңе көрмеген», «көргенсіз» дейтін атаулар «көру» ұғымымен байланысты. Дала дүниетанымы «Көре-көре көсем боласың. Сөйлей-сөйлей шешен боласың» деп тәмсілдейді. Өзіне дейінгіні танып, көріп, сол көргенін істеген, жақсылықты таныған да кісіліктің келбетін танытады. Оқу мен білімге ерекше ден қойып, мән беріп, терең бағалаған Абай надандықтан бойын аулақ салғанымен, ең халықтың надандығын көріп, үлкен қиналысқа, толғанысқа түседі:

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

Бірінші, екінші жолдағы ойға екінші және үшінші жолдағы ой қарама-қарсы тұр. Сол арқылы Абай биігі мен дала шындығы көз алдыңызға қайта оралады. Абай даналығы мен сол замандағы қазақы орта, білім мен ғылымнан қалыңқы кешегі қазақы қалып. «Ауруын жасырған өледі», ал Абай данышпан елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналады. Абай айтқан емді халық болып, ел болып қабылдады, айыға алды, айығып жатыр. Замана желі айықтырды, қалай киналса да, сол жолда жан беріп, жан алып, қан төгіп, аштан өліп, соғыста атылып, асылса да, әйтеуір түбі қайырлы болды, білім мен ғылымға жетті, ақылға сәуле құйылды.

Өлеңнің мазмұнына талдау жасай отырып, сөздің мәнін ашуға ұмтыламыз, тұлғалық сипатын анықтап, кейбірінің шығу тарихына да үнілуге мүмкіндік болады. Түркі тілде-

рінің табиғаты ерекше ғой! Кез келген сөздің мағынасы анық та, этимологиясы мен мұнда лап ар жағынан қол бұлғағандай болады. Жалғамалылық табиғатына сай, түбірі өзгеріске аз ұшырағандықтан, түркі түбірлері өзінің қалпы мен мағыналық құрылымын өзге тілдермен салыстырғанда анағұрлым жақсы және анық сақтаған. Сондықтан да болар, мұра тілде сақталған мұрағат бар. Тек ашудың тәсілі мен амалын таба білуге білім мен білік қажет. Сөз тарихы Сізді мыңдаған жылдар тарихына үнсіз жетелейді, сөз болмысын тану ұлт болмысын танудың тылсымына әкеледі. Тек жетекке еруге білім мен төзім болса жеткілікті. Тілде адамның ішкі сезім дүниесі, іңкәрлігі, жалпы болмысы жатыр. Ал оның ар жағында халықтық дүниетаным жатады. Сонда бір өлең арқылы алдымен сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісімен танысамыз, Сөз мағынасы арқылы оның тарихын барлаймыз, Сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің куәсі боламыз да, осының негізінде ақынның артында тұрған ұлттың, елдің, халықтың бейнесін көріп, дүниетанымымен табысамыз. Сөз құдіретіне бас иген, бір ауыз сөзбен ердің құнын шешкен бабалар неткен көреген еді, десеңші!

Тіл тек дыбыстардың жиынтығы немесе адам қызметінің көрінісі ғана емес. Тіл сөйлейді, сөзбен сыр айтады, тарихты шежірелейді, сезімді паш етеді, ел мен ел, ер мен ер арасындағы жанған дұшпандық отты сөндіреді, жанына шуақ төгеді, көзіңнен жас мөлдіретеді, жүрегіңді «жуады» (Шаһкәрім), нұрландырады.

Ал данышпандардың жүрегін жарып шыққан поэзиядағы сөздің құдіреті тіпті ерен. Жаңағы Абай өлеңі «*Жүректе қайрат болмаса*» деп аталады. Жүрек пен қайрат ұғымдарын қатар қою арқылы олардың бағасын таразылап, танытып, пәлсапалық ой түйіп қана қоймайды ақын. Қазақи шындықтың қатып қалған қабаттарын ашып үңілтеді, жүрегіндегі шерін ақтарады. Шындықтың бетіне тура қарайды. Қорықпайды. Өйткені ол шындықтың артында елдің болашағы, келешектің үміті мен үлесі жатыр. Өлең астарында ұйықтаған ойды түрту бар. Ойы ұйықтап жатқан кім еді? Неліктен ұйықтап жатыр ол ой? деген сұрақтар қаумалай алға шығады. Ұйқының басуы білімнің жоқтығынан, сол – надандыққа итеретін. Сол екен. Ұйқыдағы ойды түртетін қайрат пен ақыл, ал ақылға сәуле түсуі қажет.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы? –

деп ақынның өзі айтқандай, өлеңдегі мән мен маңызды ой адам санасын жаңғыртады, ой салады. Өлең мазмұнындағы мән сіздің көңіліңізге сән береді, толқытады, тебірентеді, қайта ойлатады. Сөздер сөйлейді. Ақынның күдіреті сонда – сөзді сөйлетеді.

Тіл лебізде жанданады дедік. Демек, лебізді зерделеудің өзі жеткілікті ғой! Бір қарағанда осылай. Бірақ тек осымен қанағаттануға болмас. Тіл – лебіздің қоймасы. Қажетті сөзді ал да, сөйлеуде, лебізде қолдана бер. Лебізде ол өзінің алуан түрлі түсіне (color) еніп, ғажайып бір феномен туғызуға қабілетті. Оны әркім әртүрлі қолданады. Қолданушының бәрі ақын не жазушы емес. Қолданушының бәрі сөздің байыбын танып, пайымдап жатпайтыны тағы түсінікті. Бәріміз Зейнолла Қабдоловша шешен сөйлей алмаймыз ғой. Неге олай емес деп бізді ешкім сөкпейді де. Лебіздегі сөздің көрінісінде субъект қатысады. Ал субъект қатысып, лебізге айналмаған тіл өледі. Алайда, тілдің мәні тек лебізде сөйленуімен аяқталмайды, сонымен басталады. «Тіл-қоймада» бәрі бар. Сөз бен сөз тұлғаларының барлық мағыналары, әр алуан түрлі тұлғалық ерекшеліктері мен байланыстары – сонда. Ал қолданыс және дұрыс қолданыс, қолданыстағы сөз мағынасының қабылдануы – лебізде! Тіл сөйлейді.

Ойыма Абай атаның «Білімдіден шыққан сөз» өлеңі оралады.

Ия, Абай данышпаннан айтылмаған сөз қалды ма?! Біз, Қазақ баласы, бақытты халықпыз! Өйткені бізде Абайдай алып тұлға ұлттық дүниетаным көкжиегін кеңейтіп, әлемдік аренада сөйлейді. «Адамзаттың бәрі сүй, бауырым деп» дегенді де сол Абай айтты ғой. Жаңағы өлеңді қайта тыңдалық:

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Осы өлеңді бастауыш сыныптан бастап айтамыз, жаттаймыз. Мәніне толық қанып, түсіне алдық па, жоқ па?

Сөз. Абай өлеңде қасиетті сөзге терең мән береді. Сөз білімдіден шығып, талаптыға кез болса, талапты жас тыңдап, бойына сіңірсе – сол құт. Сөздің нұры, сөздің сыры ... Сөз арқылы нұр мен сыр төгіледі дейді Абай дана. «Жақсы сөз –

жарым ырыс» дейді халық білігі. Ырыс, береке – сөзде.

Тіл білімінде психолінгвистика, нейролінгвистика деген ілімдер бар. Әлемдік тіл білімінде жақсы зерттеле қоймаған, қойнын адамзатқа толық аша қоймаған сала бұл. Бәлкім болашақта көп жаңалықтарды осы саладан күту керек болар. Біз, көбінесе, көзбен көріп, қолмен жасалып жатқан жұмыстарды танымыз, білеміз, бағалаймыз. Ал адам баласының санасындағы сілкіністер мен санадағы сан ойларға келгенде, яки ойды басқаруға, ойды іркіуге, дамытуға, жаңаша ойлау арқылы жаңалықтарға баруға селкеміз. Ұлылық, мүмкін, ойды басқара алған, ойды қозғалтып ойлата алған адамдарға тән болар. Танылған, бәріне белгілі дүниені ойлау бар да, танылмаған, әлі болмыстың белгісіз белгілерін тануды ойлау бар.

Ой сан тарапқа қашып кетпей, тереңдесе, көп нәрсеге жетуге болар еді. Адам жақсыны да, жаманды да ойлайды. Ойға жамандық көп келе ме, әлде жақсылық көп келе ме? ... Ойдың көрінісі, бейнесі болатын Сөзде сол ой таңбаланып шыққанда, ол сіздің жасаған рухани материалдық игілігіңізге айналады. Жақсы ойдан шыққан жақсы сөз де Сіздің ісіңізге, болашағыңызға әсер етпей қоймайды. Сондықтан жақсы ойды ойлауға ұмтылып, жақсы сөз айту – жарым ырыс. Өлең жолындағы *білім, сөз, талап, кез, нұр, сыр, көз* сөздері жеке алғанда бір-біріне байланыссыз атаулар. Атаулар белгілі бір мағына береді. Ол атаулар күнделікті тұрмыста қолданып жүрген ұғымдардың белгісіне, қасиетіне қарай аталған. Ал өзінің ерекше мәніне тек Абай жазған өлең жолдарында ғана ие болады. Сөздің мәні өлең жолдарында ғана өз қуатында естіледі. Енді атауларға сәуле түсті, Лебізге айналды! Сөз күдірет тауып күшейді, арқаланды, көшелі сөзге айналды. Өркім оны тануға, түсінуге, түйсінуге ұмтылғаны мақұл. Сәулеленген Сөз «жүрегі – айна, көңілі – ояу» жандарға ұғынықты.

Жүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тындамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Талапты ер – талантты. Сөз қадірін білуге ұмтылған жан, өзі де өнерге жақын. Сөз ұғар жастарға үндеу – бұл! Білімдіден шыққан сөзді меңгеруге, сөздің нұры мен сырын көруге үндеу! Бұл үндеудің өз тыңдаушысы, өз оқырманы бар. Ол көкірегін ояу, өнерге жақын тұратын, жөн сөзге мойын бұратын, білімдіден шыққан сөзді бағалар өрен. Ал:

Әблет басқан елерме
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?

Ал, «ұйқылы-ояу бойкүйез» «ойлағаны – айт пен той, ыржаң-қылжаң ит мінез» сөз тыңдағансып, «айтшы-айтшылап» «ұққыш жансып шабынар», алайда шын көңілімен Сөзді ұға алмас. Бұл жолдар әр замандағы надандықтың келбетін кестелейді. Түзу сөзге сенбесе, сенуге бір көнбесе ез емей кім? Түзу сөзді қабылдамай, жөнге көнгісі келмейтін, сөзді түсініп, сеніп, бағаламайтын жандар аз ба?

Өлеңнің алғашқы жолдарына көңіл бөлейік:

*Біліміден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез, –*

негізгі ой түйіні де, тұжырым да осы. Бұл – Абай бағалауы. Бағаланатын – тыңдаушы, субъект. Бағалау нысанасы (нысаны емес) – СӨЗ. Абай өзінің «Сөзіне қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма» деген концептісінен таймайды, қайталайды, тереңдей түседі. Уақыт белгісіз, кеңістік көрінбейді. Демек, мұндай бағалау уақыт пен кеңістікке бағынбайтын болар. Ия, солай. Даналық уақытқа, кеңістікке бағынбайды. Бұл қазақ қоғамына ғана, немесе Абай заманына ғана тән өз заманына ғана қатысты әрекет емес. Бұл үндеу, білімге, оқуға, көргендікке шақыру үндеуі – ежелден келе жатқан тәмсіл. Қасиетті кітаптардың бәрінде оқы, біл сөздері қайталанатыны аян. Өлеңнің атының осылай аталуы да білімге, оқуға шақыруды танытады, анықтай түседі. Абай үндеуі – сөзді ұғуға, сөз мәнін түсінуге, тереңіне барлауға арналған.

Абай данышпанның Қазақ сөзін аспандатып, Сөздің киесін танытты.

Қадыр Мырза Әлінің мына өлеңіне назар аударалық:

Жыр составын жүйткітіп жүргізе алмай,
Шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай.
Сен туғыздың, ұлы Абай, жүз ақынды,

Жүз ақын жүр өзінді туғыза алмай.
Уақыт болса зымырап өтіп жатыр,
Шыдамды да шетінен кетіп жатыр.
Күпі киген кемеңгер өзің ғана,
Макинтошты миғұла жетіп жатыр!

Жақсы айтылған. ХХ ғасырда кеңес мектебіне бармаған, көзі ашық емес қазақ болмады. Жеті жастан мектепке барып, әріп танып, қандай болса да оқығанымыз рас. Бірақ мәселе «Нені оқытты? Нені оқыдық?» дегенге келгенде күмілжитініміз тағы рас... Қадір ақын бағалағандай, жүз ақынды туғызған Ұлы Абайды жүз ақын тани алмай жүрсе, бұл сөз әлеміндегі қасірет емес пе? «Макинтошты миғұлалар» тіркесі бүгінгінің түкке тұрғысыз екенін, Сөзге қосылған жаңалық ойдың жоқтығын паш етер болар. Кемеңгерлік ақылмен, сөздегі асыл оймен байланысты. Күпі киюі қазақ баласының өзіндік ерекше болмысы, өзіндік дүниетанымын анықтар тұс деп қабылдайық.

Өлеңдегі барлық етістіктер нақ осы шақ («өтіп жатыр», «кетіп жатыр», «жетіп жатыр!») пен ауыспалы осы шақта («жүргізе алмай», «қыза алмай», «туғыза алмай») тұр да, тек «Сен туғыздың, ұлы Абай, жүз ақынды» деген тіркестегі «туғыздың» тұлғасы жедел өткен шақ формасын еншілеген. Кездейсоқтық па? Әрине жоқ! Қадірлі Қадір ақынның мықтылығы! Қазақы ойдан туындаған қасиетті тіл қашанда тұлғаланып, Патша Сөзге айналғанда, осылайша, жаңылмай, жасқанбай шығады. «Туғыздың» тұлғасы өткен шақта тұрғанымен, келмеске кеткен өткенді емес, бүгінді және болашаққа шашу шашқан жарқын келешекті, жүз ақынды туғызған ұлылықты, кемеңгерлікті көрсетеді. «Туғыздың» етістігі арқылы берілген сүбелі ой үмітке орын қалдырады. Жүз ақын Абайды туғыза алмай жүргенімен, Абай туғызған жүз ақынның сөзі бар ғой! Демек, қазір «шабыттың да қолтығы тұр қыза алмай» «макинтошты миғұлалар» жетіп жатқанымен үмітсіздікке орын жоқ. Жақсы СӨЗ! Бастысы, сөздің контекстегі мағынасы, Ойдың бүтіндігі.

